

Бобовнікова Л.О.

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ “ТОЛЕРАНТНІСТЬ”

Необхідність досягнення мирного співіснування людської спільноти обумовила появу відповідних наукових досліджень, які присвячені проблемам взаємоповаги і взаємотерпимості різних спільнот та втілені у практичні рекомендації та юридичні документи [7]. В останній час зацікавленість до даної проблеми особливо зростає у країнах СНД, що викликано, в значній мірі, дестабілізацією соціальних, етнічних, конфесійних відносин у зазначеному регіоні.

Актуальність даної роботи обумовлена помітним зростанням нетерпимості в різних сферах (насамперед – політичній) суспільного життя України в складний історичний період – період глибинних структурних трансформацій. Цінність досліджень феномену толерантності та його ролі в забезпеченні стабільності для нашої країни також пов'язана з демократичним вибором України та подальшою інтеграцією в Європу.

Метою цієї роботи є аналіз сутності поняття “толерантність” в контексті сучасних концепцій зарубіжних та вітчизняних вчених.

Перш ніж аналізувати конкретні проблеми соціальних взаємовідносин, слід чітко визначити характер та основні аспекти толерантності, можливості її реалізації в суспільстві.

Виходячи з цього, новизна даної статті полягає в аналізі різних наукових підходів до поняття, яке розглядається, та виділенні важливих аспектів толерантності в різних дискурсах, принципових узгодженостей та розбіжностей в найбільш значущих працях.

Завдання дослідження визначаються його метою:

1. Визначити основні аспекти толерантності в сучасних дослідженнях;
2. Дати філософське розуміння толерантності на підставі різноманітних дискурсів (політичного, соціологічного, правового, психологічного та ін.).

Поняття “толерантність” найбільш розроблено в студіях західноєвропейських вчених. Значна кількість західноєвропейських та американських праць присвячена вивченню проблеми толерантності як важливої умови знаходження компромісів та подолання конфліктів, як на рівні окремої родини, так і на рівні світового розвитку. Зокрема, роботи С. Мендус, Б. Елмонд, М. Дамита, М. Ворнока, П. Рікера, А. Каравалльо, Г. Фітцджеральда, Р. Драу, В. Нейгана, К. Хілла розглядають толерантність як одну з провідних соціальних цінностей та умов особистого і суспільного розвитку.

Даний напрямок був заснований Дж. Міллем, який вперше розробив поняття толерантності як деякої ліберальної цінності (так званий модерний підхід) [17]. Ліберальні ідеї, на його думку, тісно пов'язані з індивідуальною свободою і терпимістю. Толерантність стає часткою свободи, тобто обмежує втручання держави в приватне життя та вплив більшості суспільства на індивіда. Як вірно вважав Дж. Мілль, тільки свобода сприяє різноманіттю світу – саме в цьому полягає цінність толерантності, в той час, як тиранія веде до встановлення одноманітності в суспільстві [17, р.73].

Слід відзначити монографію англійського вченого С. Мендус “Толерантність та межі лібералізму”, яка вже стала класичною [16]. В ній автор розглядає один з важливих питань – протиріччя феномену толерантності. Воно полягає, як добре сформулювала С. Мендус, в існуванні того, що у моральному помилковому, яке здається нам, є деяке благо [16].

В силу цієї труднощі, яку на перший погляд здається неможливо вирішити, з'являються концепції, які заперечують толерантність як цінність, зокрема, Б. Вільямса, П. Ніколсона та ін.

Проте, дане протиріччя все-таки отримує часткове вирішення. Наприклад, С. Мендус та інші розрізняють неприйнятне, до якого можливо ставитись толерантно, від неприйнятного, до якого взагалі неможливо ставитись толерантно.

Довга відсутність тематизації в радянській науці (що було пов'язано з пропагуванням чіткої класової позиції щодо соціальних процесів) викликала певну зацікавленість до цієї проблеми наукової спільноти України та інших країн СНД після розпаду СРСР, про що свідчить активне проведення дискусій, міжнародних науково-практичних конференцій й т. ін.

Прикладом цього є диспут по осмисленню толерантності, який розгорнувся на сторінках наукового журналу “Філософська та соціологічна думка” ще в 1994 році [8]. Цей диспут свідчив про актуальність та нерозробленість даної проблеми. Різні вчені зовсім неоднаково оцінювали та розуміли толерантність. Наприклад, В. Котусенко, розглядаючи комунікативну ситуацію – діалог, зробив висновок, що пасивний учасник буде прагнути витримати вплив з боку активного співрозмовника та виявляти терпіння, що і є, на його думку, власне толерантністю [8, с.217]. Тобто, феномен толерантності автор безпосередньо зв'язував з пасивною поведінкою. С. Карпов, виходячи з принципової непізнанності іншого, відмітив три типи толерантності: толерантність як байдужість, терпимість переносити іншого та любов [8, с.211]. До того ж, останній тип припускає широкий спектр від чуттєвої любові до релігійної [8, с.212].

Перші конференції на пострадянському просторі, які були присвячені дослідженню проблеми толерантності, були проведені в 1994 році в Якутську (Росія) під назвою: “Толерантність в умовах виживання народів далекої півночі” та в 1996 року в Харкові (Україна) – “Толерантність як культурна універсальність”. Мета останньої полягала у всебічному обговоренні гіпотез щодо універсальної природи толерантності та її ролі в соціальному житті.

В Росії вивчення проблеми набуло державне значення (Постанова уряду №629 від 2001 року), що, в певній мірі, сприяло активізації відповідних наукових розробок в країні та обумовило їх напрямок – дослідження феномена толерантності в контексті місцевої специфіки.

Одним із перших російських дисертаційних досліджень, присвячених вивченню толерантності як етичної проблеми, була дисертація Р.Р. Валітової [6]. Дослідження охоплює витоки формування толерантності в суспільно-політичній думці Західної Європи та питання про її межі, зокрема, розглядається зв'язок то-

лерантності з актуальними проблемами сучасності: евтаназії, клонування й т.ін. Дефініція цього поняття, по суті, зведена автором до терпимості, хоча підкреслюється, що в ході аналізу складного явища як толерантність, необхідно відмовитися від спроби сформулювати універсальне її поняття. Разом з тим був запропонований підхід до вивчення даної проблеми, який складається з трьох принципів. Перший з них передбачає прийняття толерантності як умовної чесноти та встановлення меж її прикладання у відношенні до чого чи кого слід бути толерантним? Тобто, передбачає не універсальне, а конкретне вирішення цієї проблеми. Другий принцип передбачає відмову від монополії на ствердження істини в моралі. Та, нарешті, третій має ґрунтуватися на розгляді даного поняття як стартової позиції на шляху до досягнення гуманного співіснування [6].

В дисертаційному дослідженні “Толерантність: генеза та типологія” російського вченого Н.В. Круглової вивчаються джерела та еволюція нетерплячості в християнстві, підкреслена роль Реформації в виникненні терпимості як ідеї, приділяється увага толерантності як феномена відвертого європейського суспільства [9]. Характерно, що автор розрізняє терпимість та толерантність. Зміст першого поняття полягає, на думку Н.В. Круглової, у відмові від насильства та поваги інших. Друге розглядається, насамперед, як “властивість відвертості та вільного мислення” [9,с.3], а також як установлення, яке можливо надбати чи культивувати [9,с.4].

Значна частка російських вчених розглядає толерантність в контексті дослідження інших феноменів чи обмежується вивченням якого-небудь аспекту толерантності.

У вітчизняній науці філософськими дослідженнями, які присвячені вивченню окремих аспектів толерантності, займалися Е.В. Швачко, Ю.А. Іщенко, О.В. Тягло, Є. Бистрицький та ін.

На думку Ю.А. Іщенка, проблема толерантності в перехідні історичні етапи виступає, по суті, проблемою терпимості [2]. Вчений вважає, що проблема терпимості актуалізується як категорія світоглядної свідомості, яка здатна здійснити рефлексію над особистими підвалинами. Вирішення проблеми толерантності, на його думку, полягає у пошуках граничних підвалин ставлення людини до світу. Ю.А. Іщенко розглядає умови, які сприяють тематизації толерантності в свідомості індивіда та безпосередньо зв’язані з проблемою автономії й свободи індивіда. Також автор вказує, що толерантність як відповідна норма практично-моральної свідомості реалізується через світогляд людини, її внутрішній світ.

На підставі виявленого дослідниками певного співвідношення репресивності та терпимості, зокрема М.Фуко, та притаманне кожній культурі, Ю.А. Іщенко робить висновок, що головною передмовою осмислення терпимості у повсякденно-практичній, моральної, філософської свідомості є наявність можливості вільного самовизначення людини [2, с.46].

Другою передумовою осмислення терпимості, на думку Ю.А. Іщенка, є збереження в свідомості індивіда смислової цінності свідомості особистості, в актах її діяльності та спілкування, які зв’язані з вирішенням протиріч, виникаючих у внутрішньому світі людини як наслідок зіткнень цінностей орієнтацій та мотивів діяльності та виступають для суб’єкта як боротьба різних Я. Це стає можливим внаслідок практичного акту вибору людини – прийняття рішення та передбачає відповідні життєву, суспільну й світоглядну позиції. При цьому, немаловажним є усвідомлення суб’єктом себе в ситуації вибору. Автор також вказує на інші умови, при яких поняття “толерантність” отримує осмислення в самосвідомості індивіду: цілісність внутрішнього світу, здатність до діалогу, поліфонія Я.

Інший український вчений О.В. Тягло досліджує гносеологічні та онтологічні підстави існування толерантності в науці [4]. Гносеологічні підстави толерантності в науці, на його думку, полягають у особливості сучасного пізнавального процесу, характері наукових дискусій, тощо. Він розширює онтологічні підвалини толерантності, спираючись на погляди А. Пуанкаре (останній стверджував тезу про множинність варіантів опису одних і тих фактів дійсності у фізиці) та Г. Рейенбаха. О.В. Тягло стверджує, що природі речей має відповідати закон майбутнього – фізично-метеорологічний закон. Саме так, вважає він, можливість “некласичної раціональності” знайде втілення в науку, втому числі до різних соціальних феноменів, зокрема до толерантності. Толерантність, на його думку, має універсальний характер. Поступово в цілісність Універсуму буде складатися те, що вважалося науковцями самостійним і незалежним, наприклад, час та простір, які вже були пов’язані А. Ейнштейном [4].

Другий український дослідник Є. Бистрицький, констатуючи кризу класичного та модерного підходів до проблеми толерантності, робить висновок про те, що в сучасних умовах толерантність означає можливість знаходження в ситуації паралельного існування з усім інакшим [1]. Саме це вчений характеризує з феноменологічних позицій та, передусім, враховує культурні світи індивідів, тобто локальний спосіб буття людей, їх повсякденний життєвий світ, який максимально визначає їх поведінку та зв’язки в суспільстві – особисті переживання, розуміння сенсу життя, почуття страху й т.ін. Ось чому міжнаціональні й етнокультурні зіткнення в країнах СНД після розпаду СРСР, як і деякі інші в світі, слід розглядати, на його думку, глибше – як конфлікти культурних світів життя, різних способів буття людей. Розв’язання існуючих конфліктів культур та тих, що виникають, наполягає вчений, потребує нетрадиційних методів підходу та сучасного розуміння сутності конфлікту [1]. Пошуки рішень даної проблеми він бачить переважно в подальших соціально-психологічних дослідженнях.

В соціологічній довідковій літературі толерантність розглядається в значенні терпимості до чужих поглядів, вірувань і т.ін. [13]. Толерантність як соціальна проблема уявляє собою розгляд та аналіз взаємодії соціальних груп, спробу втілення толерантності в різних галузях суспільного життя, де вона необхідна. Вчені в процесі вивчення складних соціальних процесів (наприклад, відносини між різними соціальними групами, зокрема верствами) розглядають можливості розв’язання соціальної напруги, в тому числі формування культури толерантності у суспільстві та пошуків нової ідеології, яка здатна об’єднати все суспільство з його розмаїттям. У зв’язку з цим цікавим є дисертаційне дослідження вітчизняного вченого Е.В. Швачко, присвячене вивченню толерантності в молодіжній свідомості [5]. Об’єктом дослідження були

обрані малі групи, які є, як довів автор, унікальною ланкою в структурній організації суспільства тому, що зосереджують численні різнорівневі напрямки соціальних відносин, що дозволяє простежити глобальні явища в свідомості окремої особистості [5, с.164]. Завдяки Е.В. Швачко, була створена та запроваджена нова соціометрична методика на підставі “формуючого експерименту” з оборотним зв’язком та введенням специфічного літературного матеріалу (казки) як стимулятора рефлексії. Слід відзначити, що дана методика слугує підставою для подальших досліджень, зокрема, з формування культури світу, установок толерантної свідомості людини й т. ін.

Проблему толерантності Е.В. Швачко сформулювала таким чином: з одного боку, вона полягає у визначенні можливості та виборі стратегії врегулювання виникаючих зіткнень між ціннісними орієнтаціями різних соціальних груп; з другого боку, в узгодженні вербального твердження моральності з певним варіантом вибору стратегії поведінки суб’єктів, яке здійснює мораль. Толерантність, на думку автора, є “золотою серединою”, яка конструктивно зрівноважує прояви позиційних крайнощів відносин (альтруїзм та альтерцентризм) та виступає як здатність до подолання соціального егоїзму. Більш пізні роботи Е.В. Швачко присвячені вивченню природи толерантності та соціальних умов її формування в молодіжній свідомості.

Одним з важливих видів соціальних взаємодій є міжетнічна. Найбільш вагомим науковим дослідженням про природу етнічної толерантності належать Д. Берри та М. Плизенту [15], які розглядали толерантність в психологічному дискурсі. Зокрема, вони встановили, що тільки впевненість в своїй позитивній груповій ідентичності може дати основу для поваги інших груп та вираження готовності обміну ідеями, установками та участі в спільній діяльності. При цьому тільки позитивна групова ідентичність може привести до толерантності. Разом з тим, як підкреслюють автори, загроза позитивній груповій ідентичності веде до нетерпимості та етноцентризму [15].

Подальші дослідження, зокрема Н.М. Лебедєвої, виявили, що етнічна толерантність є характеристикою міжетнічної інтеграції як однієї з чотирьох форм міжетнічної взаємодії, згідно з теорією аккультурації Дж. Берри, який вважав, що міжетнічна інтеграція уявляє собою “прийняття” чи позитивне ставлення до своєї етнічної культури та до етнічних культур груп, з якими дана етнічна група вступає в контакт. Таким чином, стає зрозумілим важливість сприйняття етнічною групою, насамперед, себе, своєї культури як важливої умови формування міжетнічної толерантності.

В політичному дискурсі виділяють політичну толерантність, яка означає позицію тих чи інших політичних сил, що знаходить вираження в їх готовності допускати існування іншого мислення в своїх рядах [12]. У випадку перебування таких сил у владі толерантне відношення може проявлятися в їхній політиці допуску діяльності опозиції в межах конституції. На рівні окремої особистості політична толерантність полягає у прояві готовності прислухатися до точки зору політичних супротивників та в прагненні переконати їх [12, с.375].

Становлять інтерес дослідження, в яких розглядаються правомірність толерантності до громадянської непокори, опору несправедливому суспільному устрою, тощо.

Толерантність як політична проблема розглядається не тільки в контексті взаємодій політичних суб’єктів у різних політичних режимах, але й в подоланні політичних, етнічних конфліктів та соціальної напруги, зокрема в Україні, внаслідок помилок радянської національної політики, а також їх своєчасного попередження (на підставі зваженої національної політики).

Толерантність в правовому дискурсі розглядається у тісному взаємозв’язку з правом, зокрема, в закріпленні суспільних відносин у правові норми. Це, природно, торкається питання співвідношення толерантності й нетолерантності, що пов’язується вченими з нетотожністю справедливості та законності [3].

Толерантність як правова проблема полягає у розрізненні правил правопорядку держави від порушень прав людини, а також у встановленні найменшої шкоди найбільш слабкішим соціальним групам правовими нормами. До цього слід додати розробку зваженого етнічного законодавства з запровадженням міжнародного досвіду в даній сфері та врахуванням специфіки регіонів в країнах з демократією, що розвиваються.

В лінгвокультурологічному дискурсі толерантність розглядається в контексті мовної комунікації, зокрема, аспектів взаємозв’язку мовної агресії та толерантного спілкування, мовної політики держави та ін. [10].

На закінчення слід відмітити, що різні дискурси (соціологічний, психологічний, правовий, лінгвокультурологічний) розширюють філософську можливість розуміння толерантності. Як світоглядна позиція індивіда толерантність характеризується моральною та правовою зрівноваженістю суб’єкта, психологічною відвертістю при прийнятті будь-якого рішення. Толерантність як суспільна позиція складається з конституючих норм, які притаманні культурі будь-якого суспільства й регламентують галузі життєдіяльності суспільства з позицій необхідності досягнення злагоди та мирного розвитку.

Дослідження основних аспектів толерантності в сучасних умовах дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, толерантність є багатоаспектним поняттям, яке розглядається та вивчається різними науками: психологією, філософією, політологією, соціологією та іншими;

По-друге, толерантність є важливою умовою знаходження компромісів у міжособистих та міжгрупових взаємодіях;

По-третє, формування та актуалізація толерантної свідомості індивіда та суспільства є необхідністю та гарантом розвитку усталеного суспільства;

По-четверте, сучасний підхід до аналізу толерантності включає наступні аспекти:

- розрізнювання на рівні власних переконань і поглядів особистістю неприйняттого, до якого все-таки можливо ставитися стримано, та неприйняттого, до якого згідно з встановленими нормами конкретного суспільства не можна ставитися терпимо;

- рефлексування та узгодження з моральними цінностями нових явищ та процесів, які відбуваються у

суспільстві, в законодавчі ініціативи;

- надання більших переваг найслабкішим групам (внаслідок нерівномірної реалізації інтересів різних соціальних груп) та зменшенні шкоди, яка завдається найсильнішим групам.

Джерела та література

1. Є. Бистрицький. Конфлікт культур і філософія толерантності // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. // С. Макеев (керівник авторського колективу). – К.: Політична думка, 1997 – 508с. – С. 147 – 168.
2. Іщенко Ю.А. Толерантність як філософсько – світоглядна проблема // Філософська і соціалістична думка – К. – 1990. – № 4 – С. 44–55.
3. Нейган В. Толерантність та міжнародний правопорядок // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. // С. Макеев (керівник авторського колективу). – К.; Політична думка, 1997 – С. 116 – 134.
4. Тягло О.В. Толерантність в сучасному світі: досвід междисциплінарного дослідження // Вісник Харківського державного університету. Наука: Соціальні конфлікти суспільства. – Вып. 414. – Харків, 1998. – С. 130 – 137.
5. Швачко О.В. Цінність толерантності в молодіжній свідомості (довід мікросоціологічного дослідження): Дисертація кандидата соціологічних наук. – К, 1993.
6. Валитова Р.Р. Толерантность как этическая проблема: Дисертація кандидата філософських наук. – М., 1997.
7. Декларация принципов толерантности. 16 ноября 1995.
8. Диспут о толерантности / В. Малахов, Е. Левченко, С. Карпов, Ю. Завгородний // Філософська і соціологічна думка. – 1994 – № 11–12. – С. 208–217.
9. Круглова Н.В. Толерантность: Генезис и психология: Дисертація канд. Філософських наук. – СПб., 1998.
10. Купина Н.А., Михайлова О.А. Лингвокультурологические проблемы толерантности // Толерантность в современной цивилизации: Материалы международной конференции. – Екатеринбург, 2001. – С.50–69.
11. Лебедева Н.М. Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в политкультурных регионах России и СНГ // Идентичность и толерантность. Сб. статей (под ред. И.М. Лебедевой. – М., 2002. –416с. – С. 10–34.
12. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. Ред. и составление Аверьянов Ю.И. – М. 1993. – 431с.
13. Российская социологическая энциклопедия / под общественной реакцией Г.В. Осипова. – М., 1999. – 666 с.
14. Швачко Е.В. Толерантность как психолого-социальный феномен // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №2. – С. 154 – 170.
15. Berry J.W., Pleasants M. Ethnic Tolerance in Plural Societies /Paper given at International Conference on Authoritarianism and Dogmatism. Potsdam? N.Y., Wiley, 1984.
16. Mendus S. Toleration and the Limits of Liberalism: Humanities Press International, 1989.
17. Mill J.S. On Liberty / Ed. by A. Casfell, Wheeling (Illionis), 1947.

Рыженина И.А.

ФЕНОМЕН ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ ЛИЧНОСТНОЙ СТРУКТУРЫ ОБЩЕСТВА

Данная статья ставит своей целью раскрыть личностную структуру общества, её дифференциацию в нетрадиционном аспекте. Дать анализ личностной структуры общества с точки зрения дифференциации её на типы личности или биотипы.

Ещё И. Кант, в своё время, пришёл к выводу, что в философии существует всего три вопроса на которые она призвана ответить: что я могу знать? на, что я могу надеяться? что я должен знать? И «покрываются» они одним вопросом: что такое человек?

Понятие личностная структура общества – это распределение типов личности в социуме (по странам, сферам, группам, историческим этапам) [1].

Проблемой типов личности занимались представители разных научных направлений: философии, этнографии, истории, психологии – это Л. Н. Гумилёв, К. Г. Юнг, Э. Фромм, Б. Ф. Поршнев, Б. А. Диденко, Н. Б. Оконская.

Учёные конца XIX – середины XX веков исследуя личностную структуру общества в контексте исторического развития, как правило, брали какое-либо одно личностное (психологическое) качество и через него пытались объяснить историю человечества.

Нас будет интересовать другой тип дифференциации человечества, предложенный Б. Ф. Поршневым и продолженный в работах Б. А. Диденко и Н. Б. Оконской.

Б. А. Диденко в своей работе «Цивилизация каннибалов» предлагает рассматривать человечество не как единый вид, а как семейство, состоящее из четырёх типов. По его мнению, различные типы имеют различную морфологию коры головного мозга, что приводит к разным реакциям сигнальных систем (систем условно-рефлекторных связей) [2].

Мозг современного человека содержит около десяти миллиардов нейронов. Средний нейрон имеет от